

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ТОРГІВЛІ І ТОВАРНО-ГРОШОВИХ ВІДНОСИН У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізується вплив ринкових відносин на розвиток торгівлі й товарно-грошового обігу Київської, Волинської і Подільської губерній на початку ХХ ст., визначаються особливості входження регіону в загальноукраїнський та світовий економічні ринки в названий період.

Ключові слова: капіталізм, ринкові відносини, торгівля, економічний розвиток.

Перетворення у торгівлі і товарно-грошових відносинах Правобережної України на початку ХХ ст. багато в чому були продовженням тих змін, які відбувалися у розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва даного регіону. Зростання обсягів виробленої чи вирощеної продукції, покращення її якості та нові форми організації виробництва вимагали нових методів розподілу товарної продукції, або, принаймні, інтенсифікації вже існуючих. Сучасна історична наука відзначає особливості генезису капіталізму у Київській, Подільській і Волинській губерніях: наявність великого поміщицького землеволодіння; у зв'язку з польським рухом на Правобережжі уряд значно спростив проведення викушної операції, що дозволило раніше, ніж у більшості регіонів імперії, залучити до орбіти ринкових відносин широкі верстви населення. Дослідження генезису капіталізму на Правобережжі вимагає поглибленого наукового аналізу з урахуванням усіх особливостей економічного і соціального розвитку краю.

Вже на початку ХХ ст. з'являються перші праці, присвячені окремим аспектам економічного розвитку Правобережної України. Серед них вагомим місцем займають дослідження О.І.Ярошевича, В.І.Гурка, С.О.Загорського, Є.С.Лур'є, П.І.Ляценка¹. У добу визвольних змагань в Україні та її регіонах початку ХХ ст. продовжили М.Б.Гуревич, М.І.Яворський, І.М.Кулішер, О.П.Оглоблін, Н.Я.Григорієв-Наш, Г.А.Мебус, С.І.Городецький² та ін. Незважаючи на значний статистичний матеріал, вміщений у книгах названих дослідників, праці, яка б узагальнила й систематизувала розвиток торгівлі і товарно-грошового обігу Правобережної України та визначила її роль у всеукраїнському та міжнародному ринку напередодні першої світової війни, ними створено не було. Не з'явилась вона і в наступний період, однак дослідження таких вчених, як Л.Г.Мельник, І.О.Гуржій, Б.А.Кругляк, Т.І.Дерев'янкін, М.А.Якименко, В.В.Нечитайло, В.О.Венгерська, А.О.Гуменюк, Л.І.Гайдай³ заклали міцну основу подальшої праці над

проблемою, оскільки в статтях та монографіях названих вчених міститься не лише значна кількість фактичної інформації та статистичних викладок, але й глибокий аналіз загальних соціально-економічних змін на території України.

На розвиток торгівлі в Правобережній Україні впливали, перш за все, особливості промисловості та сільського господарства регіону. Як у другій половині XIX ст., так і на початку XX-го, в Київській, Подільській та Волинській губерніях розвивалися переважно ті галузі економіки, які займалися переробкою основних продуктів місцевого землеробства – цукрова, борошномельна і винокурна. На розвиток цих галузей позитивно впливала висока товарність виробленої продукції, яка продовжувала зростати і на початку XX ст. При аналізі показників експортних операцій Російської імперії названого періоду привертає увагу значна доля хліба, на який припадало біля 40% загального вивозу за межі країни. Біля 5% експорту імперії припадало на яйці та 2,7 – на цукор, що дозволило цим продуктам посісти провідні місця у зовнішній торгівлі⁴. Так, якщо у 1891–1895 рр. російський експорт хліба досягав в середньому 441,1 млн. пуд. за рік, то у 1900–1905 – біля 608,9 млн. пудів, а у 1911–1913 – сягнув 675,6 млн. пуд.⁵ Біля 35% всього хліба надходило в Німеччину, яка на початку XX ст. залишалась головним торговим партнером Російської імперії, 20,2% – в Голландію і 11,7% – в Англію⁶.

На території Правобережжя одним з найкраще розвинутих був хлібний ринок. Цей регіон характеризувався великим надлишком зерна, великим внутрішнім споживчим попитом, багаточисельним посередництвом, чіткою організацією дрібного скупника. На початку XX ст. збільшення попиту селян на промислові товари змушувало їх продавати все більшу кількість хліба та шукати шляхи підвищення урожайності зернових культур. Загальний збір зерна на душу населення у 1909–1913 рр. становив у регіоні біля 25,3 пудів, у той час як у 1883–1887 рр. ця цифра доходила лише до 21,6 пудів⁷. Характерною особливістю хлібної торгівлі краю була велика кількість посередників. Скуповлювання хліба у селян часто здійснювалось на місці скупниками-торгівцями, переважно євреями, які проживали у тому ж селі. Найбільше товарного хліба вирощувалось в Подільській губернії, яка, за визначенням А.І.Ярошевича, “характеризувалась розвитком зернового експорту пшениці”⁸. Показово, що напрями реалізації подільського збіжжя на початку XX ст. були сформовані у другій половині XIX ст. і майже зовсім не змінились. Південно-західні повіти Поділля реалізували зерно через чорноморські порти, північні та північно-західні – через західний суходільний кордон. Як правило, збіжжя потрапляло за кордон в непереробленому стані. Іншим експортним напрямком подільського хліба

були північно-західні губернії Російської імперії, куди вивозилось зерно, зібране з віддалених районів губернії і перероблене на борошно. На початку ХХ ст. 26,5% подільського зерна надходило в інші правобережні регіони України, 10,8% – в губернії Центральної Росії і 50% – в країні Західної Європи⁹. Найбільше збіжжя спродувалось в Польщу – біля 40%. Подільський ячмінь вивозився переважно в Московську губернію¹⁰.

Значна частина зерна перероблювалася і розподілялася безпосередньо в губернії. У 1911 р. з території Поділля було експортовано 127,7 млн. пуд. промислової та аграрної продукції, а імпортовано в межі губернії – 105,8 млн. пуд. Лише показники вивозу хліба у зерні та борошні (85,9 млн. пудів) і продукції скотарства (2,04 млн. пудів) переважали показники ввозу (48,6 та 1,9 млн. пудів відповідно). Іншої промислової та аграрної продукції більше довозилось – бакалії у 9 разів, металу та металевих виробів – у 5 разів, продукції хімічної промисловості – у 3,5 рази¹¹. У середньому за рік в період з 1905 по 1909 рр. з території Подільської губ. лише залізницею експортувалось збіжжя на 20,1 млн. руб., на 7,7 млн. продукції місцевого млинарства і на 2 млн. руб. – цукрового буряка. Таким чином, загальна вартість продукції місцевого рільництва, що потрапляла з території краю на зовнішній ринок, становила 29,8 млн. руб., що складало 65,7% загальної суми експорту краю залізничним шляхом¹². За ринки збуту подільської продукції слугували сусідні губернії Правобережжя (хліб у зерні, продукція скотарства, цукровий буряк), інші регіони колишньої Російської імперії (ячмінь, олійні культури, цукор, худоба), зарубіжні країни (ячмінь, стручкові культури, продукція скотарства, цукор, борошно)¹³.

Привертає увагу значна залежність ціни на зерновий хліб на території Поділля від іноземних цін, що свідчить про високу товарність місцевого землеробства. На вартість збіжжя також впливали й офіційні звіти про очікуваний майбутній врожай у всій Російській імперії та наявність хлібних запасів, так як від цього залежало рішення землевласників продавати хліб або відразу після молотьби, або зачекати. Однак, як для Поділля, так і для решти губерній Правобережжя, загальною була тенденція до зростання ціни на хліб. За даними Б.Н. Міронова, за період з 1707–1710 по 1910–1914 рр. хлібні ціни у південно-західних українських губерніях зросли на 1103% – більше ніж в будь-якому іншому районі європейської частини Російської імперії і на 172% більше, ніж в середньому по країні. Ціни на овес зросли в 15,1 рази, на ячмінь – в 13,4, на жито – в 12,2 і на пшеницю – в 8,8 разів¹⁴. В перше десятиліття ХХ ст. ціни на хліб в Правобережній Україні зросли на 22, а у 1910–1914 рр. – на 9%¹⁵.

Досить розповсюдженою була практика продажу майбутнього врожаю ще весною, як правило за 3/4 або 5/6 його реальної ринкової вартості. Часто

до таких угод вдавались і великі виробники зерна, які весною продавали хліб дешевше на 3–4 коп. з пуда.

На початку ХХ ст. до великих землевласників Поділля з Одеси і Миколаєва прибували комісіонери заможних торговельних фірм і безпосередньо на місці укладали угоди, враховуючи доставку збіжжя, станційні витрати та ін. Офіційних бірж чи біржових комітетів на території Подільської губернії не існувало. Було лише декілька приватних бірж у дрібних скупників, причому “цими біржами є залізничні станції в момент прибуття потягів. Купці збираються на станцію і тут, отримавши повідомлення з Одеси і Підволочиська, перекуповлюють під час зупинки потягу один у одного дублікати на хліб”¹⁶. Розуміючи зростаюче значення вирощування і реалізації хлібних культур на території краю, уряд всіляко сприяв вирішенню питань, що виникали у цій сфері. Зокрема з ініціативи одного з керівників Подільського департаменту торгівлі і мануфактур С.І.Тімашова місцевий відділ торгівлі розпочав роботу над проблемами доцільної організації внутрішньої торгівлі хлібом. На думку чиновників департаменту, в першу чергу слід було заснувати мережу дрібних елеваторів і складів в усіх більш-менш значних населених пунктах повітів¹⁷.

Основним напрямком реалізації збіжжя Київської губернії був Миколаїв, куди за період з 1900 по 1905 рр. в середньому за рік відправлялось біля 5,1 млн. пудів зерна, що становило 47% хлібного експорту губернії. Під впливом Миколаївського ринку знаходилась фастівська гілка Південно-Західної залізниці. 35% хліба – біля 3800 тис. пудів – вивозилось в Кенігсберг і 18% (1988 тис. пуд.) – в Одесу¹⁸. Зрозуміло, експорт Київщини, як і Поділля, великою мірою залежав від урожаю. Так, у 1903 р. через гарний врожай лише у Миколаїв було реалізовано 8,1 млн. пуд. зернового хліба¹⁹.

Помітну роль у торгівлі збіжжям відігравала Київська біржа. Тут лише у 1902 р. було реалізовано 256,5 тис. пудів пшениці вартістю 164,2 тис. руб., 100,4 тис. пудів жита на 47,7 тис. руб., 22 тис. пудів вівса на 10,7 тис. руб., 7,2 тис. пудів ячменю і 17,5 тис. пудів проса – на 6,7 і 7,1 тис. руб. відповідно²⁰.

Досить неоднорідною господарською зоною щодо вирощування і реалізації хлібної продукції була Волинська губернія, що насамперед пояснюється наявністю на її території двох доволі різних в економічному відношенні регіонів – лісостепового і Полісся. На початку ХХ ст., завдяки дії ринкового механізму, різниця між ними продовжувала поглиблюватися. Якщо для Полісся був характерним імпорт хліба – такі культури як жито, овес, озима пшениця постійно довозились, то лісостеповий район був в змозі не тільки забезпечити себе хлібом, але й реалізувати надлишок. Так, за період з 1905 по 1909 рр. з волинського лісостепу було вивезено зерна

і муки на 4,5 млн. руб., а зернові відправлення всієї губернії у цей період склали біля 5,7 млн. пудів в середньому за рік²¹. У 1906 р. ця цифра досягла 6,1 млн. пудів²². Значний, порівняно з Подільською і Київською губерніями, розвиток млинарства, існування на Волині великих борошномельних заводів, де широко використовувалися парові двигуни і новітнє обладнання, перетворили Волинську губернію в значного експортера борошна. Якщо у 1910 р. річний обсяг виробництва 3805 подільських млинів і крупорушок становив лише 8,3 млн. руб.²³, то на території сусідньої Волині всього 139 подібних підприємств виробили продукції на 22,5 млн. руб., що становило 43,4% загальної продуктивності підприємств краю²⁴. Це дозволяло щорічно за названий період вивозити на зовнішній ринок в середньому 7,7 млн. пудів борошна²⁵. У деяких місцевостях Волинського регіону, як наприклад у Луцькому повіті, значна скупченість великих і малих млинів навіть викликала занепокоєння серед представників уряду та громадськості²⁶. З погляду економічної науки це свідчить про певне відставання розвитку капіталізму на Поділлі, оскільки в умовах ринкових відносин надзвичайно актуальним є реалізація на зовнішній ринок саме готового продукту (в даному випадку – борошна), а не сировини (зерна).

Слід зауважити, що на території Волині також вистачало пережитків феодалізму, які були помітні на тлі хлібної торгівлі. Тут, наприклад, часто брали хліб у селян за борги та проценти, ціну купець призначав завжди низьку. Бракувало правильних ваг: з метою отримання якнайбільшого прибутку широко використовувались “хитрі” ваги тощо.

Своїми торговельними інтересами Волинська губернія значною мірою була пов'язана з Польщею, куди, крім хліба, активно збувалися місцеві висівки, яйце, птгиця, масло в обмін на промислову продукцію. В Київську та Подільську губернії з території Волині, особливо поліської зони, надходив ліс. Головними торговельними пунктами губернії, де знаходилися промислові об'єкти і гуртові склади, були міста Рівне, Житомир, Луцьк, Ковель. На початку ХХ ст. східна частина волинського краю у торговому відношенні, зазвичай, тяжіла до Бердичева, південна – до Проскурова, а північно-східна – до Києва²⁷.

Західний напрямок був домінуючим і у реалізації яєць, які в перше десятиліття ХХ ст. перетворилися на важливий продукт місцевого експорту. Так, у 1908 р. лише через Гусятинську митницю було вивезено яйця на 1,2 млн. руб., що становило 62% вартості всіх товарів, експортованих через цей митний пункт²⁸. У наступні роки значення яєць у зовнішній торгівлі Подільської губернії продовжувало зростати. Якщо у 1910 р. за межі краю було реалізовано 724 тис. пудів яєць, то у 1912 р. – вже 900. Таке різке зростання обсягів їх експорту дозволило Поділлю за цим показ-

ником вийти на перше місце серед українських губерній. На другому місці знаходилась Київщина, за межі якої в 1912 р. було вивезено 700 тис. пуд. яець, що на 135 тис. пуд. більше, ніж у 1910 р. Дещо відставала Волинська губернія, з території якої експорт яець у 1912 р. становив 500 тис. пудів – на 45 тис. пудів більше, ніж у 1910 р.²⁹. Стійкою була тенденція до збільшення реалізації на зовнішній ринок подільської птиці. У 1912 р. через Гусятинську митницю було вивезено 39,5 тис. шт. птиці, тоді як у 1911 р. – 30,7, а у 1910 р. – 28 тис. шт.³⁰.

Помітне збільшення обсягів експорту продукції птахівництва Поділля було результатом запровадження якісно нових форм організації торгівлі на території краю. Прикладом таких змін може слугувати організація постійних бюро з торгівлі яйцями, птицею, пір'ям та пухом у Кам'янці, Проскуріві, Деражні, Гусятині, Сатанові та інших подільських містах. Кожна з подібних установ мала свій район діяльності та цілу армію дрібних скупників, котрі працювали на ярмарках, базарах та безпосередньо в селах. Для вивозу в Австрію, Німеччину та Бельгію (основні закордонні ринки збуту) закупівля яйця та птиці проводилась, головним чином, в Проскурівському, Кам'янецькому, Ямпільському, Ушицькому, Могилівському, Летичівському повітах та у місті Вінниці. Продукція птахівництва решти подільських повітів потрапляла, в основному, до Одеси, Николаєва та Севастополя³¹. Завдяки значному поширенню в регіоні на важливу статтю місцевого експорту на початку ХХ ст. перетворилась картопля. Якщо у 1894 р. за кордони губернії потрапило 1,4 млн. пудів цієї культури, то у 1908 р. ця цифра сягнула 3,3 млн. пудів³².

У названий період на зовнішній ринок надходила продукція Подільського тваринництва, для якої західний напрямок також був домінуючим. Так, у 1913 р. з 59,6 тис. голів свиней, що було відправлено за межі губернії залізницею, 46,5 тис. потрапило в Польщу³³. Велика рогата худоба вивозилась як в українські губернії (у 1913 р. – 8028 голів, або 69% вивозу), так і за кордон – в основному Литву та Польщу (3624 голів, або 31%)³⁴.

Про збільшення обсягів реалізації місцевої худоби свідчить та увага, що приділялася подільським губернським керівництвом стосовно обладнання залізничних станцій, розташованих в межах губернії, необхідними для навантажування і розвантажування гуртової худоби приладами. Так, у 1909 р. при станції Калинівка Волинського повіту було влаштовано окремий загін для тварин, пристосований для ветеринарного огляду. В 1910 р. такі загоны були споруджені на станціях Гнівнать, Жмеринка, Ярошенка, Рахни і Юрківка³⁵.

Окрім подібних споруд, на станціях Ярошенка, Деражня, Вашнярка, Рибниця та Тростянець планувалось влаштувати окремі приміщення для

ветеринарних лікарів. Така необхідність обумовлювалась тим, що названі станції, на думку губернського керівництва “...відзначались значним вантажообігом, велику роль у якому відігравала худоба”³⁶.

Крім тварин, що відкрито вивозились за межі краю, досить велика кількість подільських волів і корів реалізовувалась контрабандним шляхом – в основному на територію Північної Буковини. Така практика мала місце і в другій половині XIX ст., коли майже вся худоба, відкрито і контрабандою пригнана з Російської держави, продавалась на ярмарках містечка Садгори, головним чином для подальшого відправлення в Галичину та країни східної Європи.

Найбільшою торгівельною активністю на початку XX ст. відзначались Житомирський та Рівненський повіти Волинської губернії. Загальні обсяги вивозу Волині залежали від багатьох факторів і досить суттєво коливались в залежності від року. Так, війна з Японією у 1905 р. та політична криза кінця року значною мірою підірвали кредит, що призвело до скорочення торговельних операцій. Торгових документів у названому році було вибрано 25402 на 320282 руб., що на 1250 одиниць і на 58487 руб. менше, ніж у 1904 р.³⁷. В середньому ж за період з 1905 по 1909 рр. з території Волинської губернії щорічно вивозилось біля 80 тис. пуд. вантажів на суму від 18 до 25 млн. руб.³⁸.

Обсяги експорту Київської губернії більш ніж у два рази перевищували волинські. За період з 1905 по 1909 рр. в середньому за рік з цієї економічної зони вивозилось продукції на 56,7 млн. руб. З цієї суми 66,2% (на 37,6 млн. руб.) припадало на вантажі місцевого рільництва, 21,8% (на 12,3 млн. руб.) – на продукцію тваринництва і 10,7% (біля 6 млн. руб.) – на лісоматеріали³⁹. Центром лісоторгівлі було місто Черкаси, звідки деревина, в основному, надходила в степову зону, зокрема Херсонську губернію. Однак, незважаючи на експорт власних лісоматеріалів, на початку XX ст. у межі Київської губернії постійно завозилась досить значна кількість дров. Так, у 1913 р. на Київщину було імпортовано 27,2 млн. пуд. дров⁴⁰.

Продукція місцевого тваринництва збувалась в Польщу і Західний край, куди надходила й рогата худоба. Яйце, котре також становило одну з важливих статей експорту Київщини, реалізовувалося за кордон переважно через Волочиську митницю. Товарами зовнішньої торгівлі губернії на початку XX ст. була продукція городництва: лише в Миколаїв у 1900 р. надійшло 831 тис. пуд. київської картоплі і 35 тис. пуд. цибулі⁴¹. Для порівняння, у 1894 р. Південно-Західною залізницею було вивезено за межі Київщини лише 325 тис. пудів картоплі, в той час, як у 1908 р. цей показник становив вже 1,5 млн. пудів⁴².

Початок XX ст. характеризується інтенсифікацією товарно-грошового

обігу і у внутрішній торгівлі Правобережної України. Велику роль у торгівельних відносинах регіону продовжували відігравати ярмарки та базари. Подальший розвиток капіталізму та ринкових умов у промисловості й сільському господарстві сприяв збереженню їх значення в задоволенні потреб селянства та міського населення в продовольчих та промислових товарах. У названий період зберігалася тенденція до розвитку дрібних ярмарків, яка мала місце в останні десятиліття XIX ст., і деякого зменшення значення великих. Саме невеликі ярмарки та базари забезпечували ринок збуту продукції ремісничого виробництва та сільських промислів. На Волині, наприклад, з 1907 по 1912 рр. кількість дрібних ярмарків зросла з 156⁴³ до 170⁴⁴. Загальна ж кількість волинських ярмарків збільшилась з 430 у 1895 р. до 754 у 1911 р.⁴⁵ На території Подільської губернії на 1908 р. їх нараховувалось 200⁴⁶, у той час як у 1895 р. збиралось лише 183 ярмарки⁴⁷. Разом з тим, обсяги товарно-грошового обігу двох найбільших з них – Петропавлівського в Ярмолинцях і Свято-Троїцького в Балті – значно скоротились. Так, якщо в 1898 р. в Ярмолинцях було виставлено товарів на 1,5 млн. руб., то у 1908 р. – лише на 664 тис. руб. Реалізовано було на 769 тис. і 250 тис. руб. відповідно. В Балті у 1898 р. було запропоновано до продажу товарів на 540 тис. руб., (на 328 тис. руб. продано), а у 1908 р. – лише на 277 тис. руб. запропоновано і на 153 – реалізовано⁴⁸.

Обсяги торгівлі київського Контрактового ярмарку на початку XX ст. становили біля 700 тис. руб. Так, у 1902 р. на продаж було запропоновано товарів на 772 тис. руб. і реалізовано – на 209 тис. руб. Найбільше виставлялося і найкраще продавалося полотняної, льняної та шовкової тканини, найменше – парфумерних виробів, котрі вперше з'явилися на київських Контрактах у 1901 р.⁴⁹ У звіті київського Біржового комітету за 1907 р. вказувалось, що “значення “Київських Контрактів” з року в рік все більше зменшується. Київська біржа, яка стрімко розвивається з часу розповсюдження в регіоні бурякоцукрової промисловості, залишає за собою першість при умовах нормального стану цієї галузі південно-західного краю”⁵⁰.

У перші десятиліття XX ст., під впливом подальшого розвитку ринкових відносин, роздрібні ярмарки часто ставали місцем діяльності великих торгівельних фірм. Вони не тільки і не стільки продавали тут промислові товари, скільки вели гуртову купівлю сировини для реалізації в інші регіони країни. Новим явищем у ярмарковій торгівлі стала організація торгів кооперативними товариствами. Такі ярмарки були, як правило, вузько спеціалізованими. Так, за вимогою місцевих кооперативів у Житомирі в 1908 р. було відкрито ярмарок для продажу хмелю. У 1909 р. товариством було побудовано хмільсховище, що дозволило тримати ціни на хміль на досить високому рівні, успішно конкуруючи з гуртовими тор-

гівцями⁵¹. У травні 1909 р. біля залізничної станції у м.Вінниця на площі біля 5 десятин вперше розпочав діяльність ярмарок, організований подільським Товариством сільських господарів. Торги тривали 3 дні (25, 26, 27 травня). Завдяки товариству, основною метою діяльності якого було сприяння економічному і культурному розвитку Подільської губернії, ярмарок перетворився в щорічний і збирався включно до 1914 р.⁵²

На могутнього конкурента ярмаркової та базарної торгівлі перетворилася на початку ХХ ст. торгівля стаціонарна. За даними Б.А.Кругляка, темпи росту мережі постійних торгових закладів України були в 1,5 разів вищі, ніж по Російській імперії загалом, що пояснюється більш швидкими темпами її економічного розвитку⁵³. На території Правобережжя для неї були характерними як кількісні, так і якісні зміни. До якісних змін слід віднести появу таких форм стаціонарної торгівлі, як торгові дома. На 1914 р. на території правобережних губерній їх нараховувалось 620, що складало біля 40% їх кількості в Україні. Географію розташування подібних об'єднань відносно населених пунктів краю відображає таблиця 1.

Таблиця 1. Географія розташування торгових домів на Правобережній Україні (1914 р.)⁵⁴

<i>Губернії</i>	<i>В губернських центрах</i>	<i>В торгово-промисл. містах</i>	<i>В повіт. центрах</i>	<i>В інших місцевості</i>	<i>Всього</i>
Волинська	59	-	79	26	164
Київська	177	-	64	140	381
Подільська	2	1	17	55	75

Як бачимо, найбільше торгових домів існувало в Київській губернії, що пояснюється як порівняно високим рівнем її економічного розвитку, так і наявністю міста Київ, в якому була зосереджена значна частина домів. На території Волині лише в Луцьку з 1909 по 1913 рр. виникло 5 таких об'єднань, які займалися торгівлею мануфактурою, меблями, посудом⁵⁵.

Важливою ланкою стаціонарної торгівлі продовжувала залишатись торгівля алкогольними виробами. На території Київської губернії в 1902 р. існувало 2157 закладів подібної спеціалізації. З них 1113 припадало на казенні винні лавки і 474 – на привні. Найбільше пунктів продажу міцних напоїв було в Київському повіті, де їх діяло 756, за ним йшов Васильківський – 188 та Бердичівський – 170 закладів⁵⁶. Тогочасні економісти відзначали помітне збільшення надходжень акцизу з казенної торгівлі алкоголем. Лише за рік, з 1 січня 1901 до 1 січня 1902 рр., вони зросли з 7,2 млн. до 18,8 млн. руб.⁵⁷.

Для регіону на початку ХХ ст. було характерним й помітне збільшення кількості шинків, погребів, лавок і корчем. Лише за 5 років (з 1902 до 1908) їх кількість зросла на 1953 і досягла 4110 одиниць⁵⁸.

На території Волинської губернії кількість пунктів торгівлі винно-горілочаними виробами у названий період коливалась у межах від 1750 до 2154⁵⁹. Приблизно стільки подібних установ було й на Поділлі. Так, у 1909 р. на території губернії існувало 1933 місця продажу алкоголю, в 1910 – 2042. Приміщення під них, як правило, орендувались. Річна орендна плата в містах становила від 120 до 800 руб. (в залежності як від самого міста, так і від місця розташування), та від 56 до 425 руб. у не міських селищах⁶⁰.

Отже, на початку ХХ ст. значення торгівлі у розвитку ринкових відносин та подальшої розбудови на їх основі капіталістичного способу виробництва продовжувало зростати. Особливо помітно така тенденція проявилася на території Правобережної України, де торгівлею традиційно займалась велика частина місцевого населення. Перші роки нового століття характеризувались більш широким застосуванням сільгосптехніки, посиленням сільської буржуазії, ростом товарності селянських господарств, широким розповсюдженням кооперативного руху. Слід відзначити сприятливу економічну політику уряду, спрямовану на утвердження ринкової економіки, кульмінацією якої була столипінська аграрна реформа.

Зміни у торгівлі на початку ХХ ст. великою мірою були обумовлені проникненням у торгівельні відносини монополістичного капіталу, котрий через торгові і посередницькі фірми зв'язував промислові підприємства з ринком. Трести, синдикати та інші фінансово-виробничі об'єднання, представники заможних верств населення все частіше звертали увагу на торгівельну діяльність як об'єкт вигідного інвестування капіталу.

Ріст промислового та сільськогосподарського виробництва призвів до інтенсифікації торгівельного обігу ярмарків і базарів, особливо дрібних і середніх, які продовжували відігравати головну роль у забезпеченні промисловими виробами найбільш відсталих в економічному відношенні регіонів Правобережжя. Реалізуючи на ярмарках та базарах власну продукцію, велика частина селян втягувалась у нові, ринкові відносини, руйнуючи тим самим залишки старого, феодального господарства.

Примітки

1. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908–1911. – Вып. IV; *Гурко В.И.* Устои народного хозяйства. – СПб., 1902; *Загорский С.О.* Синдикаты и тресты (Чтение о капиталистических монополиях). – СПб., 1914; *Лурье Е.С.* Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – СПб., 1913; *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912.

2. *Гуревич М.Б.* Голод и сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923; *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. – К., 1924; *Кулишер И.М.* Очерк истории русской торговли. – Петербург, 1923; *Оглоблин О.П.* Нариси з історії капіталізму на Україні. – К., 1931; *Григорієв-Наиш М.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільськ, 1918; *Мебус Г.А.* Зерновые хлеба и хлебная торговля. – М., Л., 1926; *Городецький С.І.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929.

3. *Мельник А.Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-рр. XIX ст.) // Укр. істор. журнал (далі – УІЖ). – 1974. – №10; *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара, 1992; *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. – К., 1975; *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – №1; *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004; *Венгерська В.О.* Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) – К., 1997; *Гуменюк А.О.* Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України: (60-ті роки XIX ст.) // Наукові праці КПДПУ. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.3(5); *Гайдай Л.І.* Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914) // УІЖ. – 1982. – №7.

4. *Кулишер И.М.* Очерк истории русской торговли. – Пг., 1923. – С.300.

5. *Мебус Г.А.* Зерновые хлеба и хлебная торговля. – М., Л., 1926. – С.12.

6. Там же. – С.15.

7. *Хронов П.А.* Экономическое развитие России XIX–XX вв. (1800–1917). – М., 1950. – С.168.

8. *Ярошевич А.И.* Юго-Западный край как производственная среда. – К., 1912. – С.6.

9. *Плахотнюк С.Д.* Аграрні відносини на Поділлі напередодні жовтня 1917 р. // Проблеми економічної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.126.

10. *Григорієв-Наиш М.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільськ, 1918. – С.42.

11. *Городецький С.І.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929. – С.33.

12. Там же. – С.36.

13. Там же. – С.38.

14. *Мионов Б.Н.* Хлебные цены в России за два столетия (XVII–XIX вв.). – Л., 1985. – С.90.

15. Там же. – С.91.

16. Заметки о хлебной торговле // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №8-9. – С.20.

17. Кооперативний листок. – 1910. – №10. – С.13.

18. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – Вып. III. – К., 1911. – С.18.
19. Там же.
20. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі – ЦДДАУК). – Ф.442. – Оп.534. – Спр.422. – Арк.76.
21. Энциклопедический словарь Русского библиографического института “Гранат”. – Т. II. – М., Б.г. – С.162.
22. Обзор Вольнской губернии за 1906 г. – Житомир, 1907. – С.20.
23. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968. – С.183.
24. Энциклопедический словарь Русского Библиографического института “Гранат”. – М., Б.г. – Т.11. – С.163.
25. Там же. – С.162.
26. Державний архів Житомирської області. – Ф.67. – Оп.4. – Спр.868. – Арк.8.
27. Энциклопедический словарь... – С.167, 168.
28. Обзор Подольской губернии за 1908 г. – Каменец-Подольский, 1909. – С.55.
29. *Фещенко-Чопівський І.* Природні багатства України. – Ч. II. – К., 1918. – С.48.
30. Экономическая жизнь Подолия. – 1913. – №7. – С.37.
31. Экономический листок. – 1911. – №8. – С.17.
32. *Челинцев А.* Состояние и развитие русского сельского хозяйства. – Харьков, 1919. – С.37.
33. *Коперский А.* Мясные ресурсы Украины, Лона и Северного Кавказа. – К., 1919. – С.51.
34. Там же. – С.54.
35. Кам'янець-Подільський міський державний архів – Ф.227. – Оп.1. – Спр.7469. – Арк.1.
36. Там же. – Арк.2.
37. ЦДДАУК. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.391. – Арк.11.
38. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара, 1992. – С.102.
39. *Ярошевич А.И.* Указ. соч. – С.15.
40. *Фещенко-Чопівський І.* Природні багатства... – С.40.
41. *Ярошевич А.И.* Указ. соч. – С.19.
42. *Челинцев А.* Состояние и развитие... – С.37.
43. Обзор Вольнской губернии за 1907 г. – Житомир, 1908. – С.25.
44. Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – С.51.
45. *Іващенко О.М., Поліщук Д.М.* Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). – Житомир, 1998. – С.51.

46. Обзор Подольской губернии за 1908 г. – Каменец-Подольский, 1909. – С.52.
47. Обзор Подольской губернии за 1895 г. – Каменец-Подольский, 1896. – С.44.
48. Обзор Подольской губернии за 1908 г. – Житомир, 1909. – С.52.
49. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.496. – Арк.42.
50. Там же. – Оп.637. – Спр.131. – Арк.34.
51. *Кругляк Б.А.* Кооперативна торгівля на Україні // Історія народного господарства та економічної думки. – 1989. – №23 – С.52.
52. Подольский хозяин. – Винница, 1915. – №5. – С.5.
53. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля... – С.60.
54. Там же. – С.67.
55. Державний архів Вінницької області. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.880 – Арк.14-16.
56. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.633. – Спр.496. – Арк.42.
57. Там же. – Арк.56.
58. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля... – С.93.
59. Обзор Вольнской губернии за 1906. – Житомир, 1907. – С.22; Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – С.62.
60. *Филмонов В.В.* Памятная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1911. – С.39-40.

Резюме

В статье анализируется влияние рыночных отношений на развитие торговли и товарно-денежного обращения в Киевской, Вольнской и Подольской губерниях в начале XX в., определяются особенности вхождения региона в общеевропейский и мировой экономические рынки в указанный период.

Ключевые слова: капитализм, рыночные отношения, торговля, экономическое развитие.

Одержано 22 березня 2007 р.